

Qətibə QULIYEVA*

TÜRK DİLLƏRİ KONTEKSTİNDƏ QARAQALPAQ DİLİ LEKSİKASININ TEMATİK MƏNZƏRƏSİ XÜLASƏ

Oğuz, qıpçaq və peçeneq kimi türk tayfalarının qarışması nəticəsində yaranan qaraqalpaq türklərinin etnik mövcudluğu VI əsrə qədər gedib çıxır. Oğuz tayfaları Səlcuq İmperiyası dövründə İran vasitəsilə Anadoluya və Yaxın Şərqə daha geniş yayıldıkları zaman qaraqalpaqların bir qismi onlara qoşulsa da, əksəriyyəti Aral gölü ətrafında qalmışdır. Qaraqalpaqlar oğuz, peçeneq və qıpçaq tayfalarının təmərküzləşməsindən əmələ gəlib, XV-XVI əsrlərdə vahid bir xalq halına gəlmişlər. Bəzi mənbələrdə “qaraqalpaq” adının slavlar tərəfindən onlara verildiyi qeyd olunur. Qaraqalpaq türkləri haqqında yazılmış qaynaqları rus, türk, fars, ingilis və fransızca olmaqla məzmun və formasına görə qruplaşdırmaq olar.

Qaraqalpaq dili Qaraqalpaqıstan Respublikasının rəsmi dilidir. Qaraqalpaq dili türk dillərinin qıpçaq yarımqrupuna daxildir. Qaraqalpaq dilçiliyinin bir şöbəsi kimi leksikologiya və leksikoqrafiya ötən əsrin ikinci yarısında formalaşmağa başlamışdır. Qısa inkişaf dövrünə baxmayaraq, onun kökləri qədim dövrlərə gedib çıxır. Çünki qaraqalpaq lüğətinin təşəkkülü ümumtürk leksikologiyasının inkişaf tarixi ilə qırılmaz şəkildə bağlıdır.

Açar sözlər: *Türk dilləri, qaraqalpaq türkcəsi, ümumişlək sözlər, terminlər, alınma sözlər*

Qaraqalpaqlar: etnik kimlik və etnonimin etimoloji xarakteristikası. VI əsrdə oğuz, qıpçaq və peçeneq kimi türk tayfalarının təmərküzləşməsi nəticəsində meydana çıxan bir toplum olan qaraqalpaqların bir hissəsi Səlcuqlarla Anadoluya və Yaxın Şərqə yayılan oğuzlara qoşulmuş, əksəriyyəti Aral gölünün ətrafında qalmışdı. Erkən tarixi haqqında az məlumat olan qaraqalpaqlar əsrlər boyu türk köçünə şahidlik edən Aral gölü və Ural dağları arasındakı coğrafiyada məskunlaşmışlar [Quliyeva: 2024, s.]. XI əsrdən sonra kuman-qıpçaq axınları nəticəsində etnik kimlik olaraq bölgədə sayca daha da çoxalmış, Səlcuqlu imperiyasının hakimiyyəti altına keçmişlər. XIII əsrdə Monqol imperiyasına tabe olan qaraqalpaqlar Qızıl Orda dövlətinin yaranması ilə onların nüfuz dairəsinə daxil olmuş, daha sonra isə Noqay xanlığının tərkibinə qatılmışlar. Ancaq XVI əsrdə bütün bu boyunduruq və təbəçiliklərdən azad olan qaraqalpaqlar tarixi sənədlərdə öz adları ilə yer almağa başladılar. 1722-ci ildə Qaraqalpaq xanı Əbül Müzəffər Səadət İnayət Məhəmməd Bahadır Rus çarı I Pyotrla müqavilə bağlasa da, 1743-cü ildə

* AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Türk dilləri şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent. Email: gatibevagifkizi@yahoo.com

qazaxlar qaraqalpaqların məskunlaşdığı torpaqları öz dövlətlərinə ilhaq etdilər. Beləliklə, qaraqalpaq türkləri bir dövlət olaraq siyasi varlıqlarını tamamilə itirdilər, nəticə etibarilə müxtəlif coğrafi bölgələrə səpələndilər [TDA: c.24, s. 426-427].

“Qaraqalpaq” sözünün etimologiyası haqqında türkoloji ədəbiyyatda və tarixi mənbələrdə müxtəlif səviyyəli məlumatlar yer alır. Ümumiyyətlə, tarixə nəzər saldıqda, “*Qaraqalpaq*” adına tarixi mənbələrdə ilk dəfə rəsmi şəkildə 1578-ci ildə Buxara xanına aid sənədlərdə rast gəlinir. Bu tarixdən əvvəl XII əsr rus mənbələrində “*Çernie klobuki*”/“*Чёрные клобуки*” (Qara qalpaqlı), monqol salnamələrində “*Hara malagay*” (Qara Başlıqlı), şərq səyyahlarının qeydlərində isə “Qara bөрklü” adlı tayfalarından bəhs edilir. Bu mənbələrdə “*qara qalpaq*” və ya “*qara saç*” mənasına gələn adlarla xatırlanan tayfa və ya tayfa birliklərinin indiki qaraqalpaqlar olması isə mübahisəlidir. Qaraqalpaq adının iki fərqli kökdən və ya mənbədən gəldiyi iddia edilir: qaraqalpaq etnoniminin bu tayfaların geyindiyi baş geyimindən, eləcə də bu tayfa üzvlərinin başlarındakı bir tutam qara saçla əlaqələndirirlər. Etnonimin “qara qalpaq” və ya “qara saç” şəklindəki mənşəyi ilə bağlı fikirlər “*qalpaq*” və “*ğulpaq*” sözləri ilə, eləcə də tarixi-etnoqrafik məlumatlarla sıx bağlıdır.

Bəzi mənbələrdə “qaraqalpaq” adının slavlar tərəfindən onlara verildiyi qeyd olunur. Qaraqalpaq türkləri haqqında yazılmış qaynaqları rus, türk, fars, ingilis və fransızca olmaqla məzmun və formasına görə qruplaşdıran Salih Yılmaz, əsasən bu mənbələri nəşr edilən arxiv sənədləri, salnamələr və səyahətnamələr, daha sonra isə yazıldığı dillərə uyğun araşdırma və tədqiqat işləri kimi dəyərləndirmişdir [Yılmaz: 2006].

Digər tərəfdən qaraqalpaqların “qara” adıyla adlandırılması “yas” və “matəm” zamanı qara baş geyimindən istifadə etmə ənənələri ilə də əlaqələndirilir. Bu epitetin tarixi ilə bağlı qaynaqlardakı məlumatlarda müharibədə itkin düşən yaxınlarına, soydaşlarına görə matəm saxladıkları, yas mərasimi zamanı qara baş örtüyü geyindikləri üçün “qaraqalpaq” adını götürdükleri qeyd olunur. Qaraqalpaqların “qara” adlandırılmasının səbəbini izah edən başqa bir mülahizəyə görə isə “qaraqalpaq” adı çox güman ki, monqolların hücumu nəticəsində İdil sahillərinə köç edən türkdilli tayfaların vətənlərini itirməyinin kədərini simvolizə edən qara başlıq geyinmələri ilə əlaqədardır. TDV Ensiklopediyasının “Qaraqalpaqlar” maddəsində oxuyuruq: “*Qaraqalpaq adı bu tayfanın irqi xüsusiyyətlərini müəyyən edən termin deyil, onların geyim tərzilə bağlı addır. Qaraqalpaqlar VI. əsrdə oğuz, qıpçaq, peçeneq kimi türk tayfalarının qarışması nəticəsində yaranmış bir toplumdur. Məlumdur ki, oğuzlar Səlcuqların başçılığı ilə İran vasitəsilə Anadoluya və Yaxın Şərqə yayılarkən, qaraqalpaqların bir qismi onlara qoşulsa da, əksəriyyəti Aral gölü ətrafında qalmışdır*” [TDA: c.24, s.426].

1873-cü ildən Qaraqalpaqıstanda hökmranlıq edən ruslar tam müstəmləkəçilik siyasəti həyata keçirirdilər. 1991-ci ildə Qaraqalpaqıstan Muxtar Respublikası SSRİ-nin tərkibindən çıxaraq öz suverenliyini elan etdikdən sonra mədəniyyət və idarəetmə baxımından mühüm irəliləyişlər əldə etdi. Bu gün Qaraqalpaqıstan Muxtar Respublikasının 86 millət vəkildən ibarət parlamenti var. Və hər bir millət

vəkili 8 min nəfərin səsverməsi ilə seçilir. Ölkə başçısı həm də Ali (Böyük) Məclisin və Nazirlər Şurasının sədridir. Qaraqalpaqıstan Muxtar Respublikasının paytaxtı respublikanın siyasi, iqtisadi, inzibati və mədəni mərkəzi olan Nukus şəhəridir. Nukusun əhalisi 2000-ci ilin statistikasına görə 237,8 min nəfərdir. Onlardan 196.100 nəfəri şəhər mərkəzində, 41.500 nəfəri isə kənd və qəsəbələrdə yaşayır.

Bu gün qaraqalpaqlar, əsasən Özbəkistan Respublikası tabeliyində olan Qaraqalpaqıstan Muxtar Respublikasında, Qazaxstanda, Əfqanıstanda yaşayırlar, sayları 500 mindən çoxdur (504.301). Qaraqalpaqıstan torpaqları cənub-şərqdə Özbəkistan, cənubda Türkmənistan, qərb, şimal və şərqdə isə Qazaxıstanla əhatə olunub. Qaraqalpaqıstan tarixi Xarəzm torpaqları üzərində qurulmuşdur. Bu torpaqlar Aral gölünə tökülən Amudəryanın (Ceyhun) deltası ilə iki tərəfdəki ərazidən yaranmışdır. Qaraqalpaq türklərinin 92%-i Qaraqalpaqıstan Muxtar Respublikasında yaşayır. Bundan başqa Özbəkistanın Xarəzm və Fərqanə vilayətlərində, Türkmənistanın Taşauz bölgəsində və Qazaxıstanın bəzi bölgələrində və Rusiya Federasiyasının Həştərxan vilayətlərində də qaraqalpaq icmaları mövcuddur [Yılmaz: 2006, s.148]. Türkiyədə də qaraqalpaqların sıx məşkunlaşdığı bölgələr vardır.

Türk dilləri ailəsi və qaraqalpaq türkcəsi: Qaraqalpaqlar oğuz, peçeneq və qıpçaq tayfalarının təmərküzləşməsindən əmələ gəlib, XV-XVI əsrlərdə vahid bir xalq halına gəlmişlər. Bu xalqın ana dili olan qaraqalpaq türkcəsi Qaraqalpaqıstan Respublikasının rəsmi dilidir. Qaraqalpaq dili türk dillərinin qıpçaq yarımqrupuna daxildir (tatar dili, başqırd dili, qaraçay-balkar dili, qumuq dili, karaim dili, kırım tatar dili, qazax dili, həştərxan-noqay dili, noqay dili ilə eyni bir qrupda yer alır). Bu qrupa daxil olan noqay, qazax və qaraçay dilləri ilə birgə qıpçaq-noqay qoluna aid edilir. Qaraqalpaq dili ədəbi yazı dili yeni formalaşan türk dillərdəndir. Ən az öyrənilmiş türk dillərindən hesab edilən qaraqalpaq dilinə qədim türk yazılı abidələrində aid heç bir məlumata rast gəlmək mümkün deyil. Hətta V.V.Radlovun türk dillərinin təcrübi sözlüyündə (OSTN) də qaraqalpaq dilinə aid nümunələr öz əksini tapmamışdır. Qaraqalpaq dilinin öyrənilməsi və tədqiqinə XX əsrin əvvəllərində başlanmışdır. 1902-ci ildə qazax folklor toplayıcısı A.Divayev ilk dəfə olaraq Daşkənddə Cimurat Bekmüxəmmədovun yazdığı “Alpamış” dastanını nəşr etdirir. D.Aymuratovun “Türk etnonimləri” əsərində *çərkəz, başqırd, qırğız, uyğur, türk, peçeneq, sak, massaget, iskit* kimi türk etnonimləri və terminləri ilə birlikdə *qaraqalpaq, çorniyə klobuki* etnonimləri haqqında da məlumat verilmişdir. Qaraqalpaq dili haqqında geniş məlumat verən və elmi mənbələrin başında Baskakovun “Qaraqalpaq dili” adlı fundamental əsəri dayanır [Baskakov:1951, h. I; 1952, h. II].

1924-cü ildən xalqın başa düşdüyü sadə bir dildə ictimai qəzetlər, jurnallar, kitablar nəşr olunur və ictimai funksionallıq qazanan dil tədricən dövlət dilinə çevrilir. İlk dəfə məktəblərdə tədris üçün qaraqalpaq dilinin fonetikasına, leksikologiya və qrammatikasına dair tədris vasitələri yazılır. Ərəb əlifbasından istifadə edən qaraqalpaqlar 1928-ci ildə latın əlifbasına keçmişlər. Ərəb qrafikalı qaraqalpaq əlifbası 1940-cı ildə kiril qrafikalı əlifba ilə dəyişdirilmişdir. 1960-cı ildə qaraqalpaq dilinin orfoqrafiyasında bəzi dəyişikliklər edilmiş və yeni hərflər əlavə

edilmişdir. Qaraqalpaq dilinin tədqiqi və bu dilə aid materialların toplanılması işi davam etdirilir. 1930-cu illərdən başlayaraq qaraqalpaq dilinin fonetikasi, qrammatikasi, lüğəti, tarixi və dialektləri ilə bağlı araşdırmalar aparılmış, qaraqalpaq dili elmi-nəzəri səviyyədə öyrənilməyə başlanmışdır. Rusiya türkoloqları S.E.Malov, E.D.Polivanov, N.A.Baskakov, A.K.Borovkov və başqaları bu dilin tədqiqi, öyrənilməsi və lüğətlərin hazırlanması ilə bağlı elmə, türkoloji dilçiliyə öz töhfələrini vermiş, fonetik, leksik, qrammatik və dialekt xüsusiyyətlərinin öyrənilməsində qiymətli araşdırmalar aparmışlar. Bu dilin öyrənilməsi ilə bağlı zəngin tədqiqatlara misal olaraq N.A.Baskakovun, D.S.Nasırovun, T.Begzanovanın fundamental əsərlərini nümunə göstərmək olar. N.A.Baskakovun “*Qaraqalpaq dilinin müxtəsər qrammatikasi*” [Baskakov: 1930] və “*Qaraqalpaq dili*” [Baskakov: 1952, h. II], D.S.Nasırovun “*Qaraqalpaq danışığı dili və dialektinin formalaşması*” [Nasırov:1976], L.S.Tolstovanın “*Buxara, Fərqanə, Səmərqənd Qaraqalpaqlarının yerli qruplarının etnik və dil inkişafı*” [Tolstova:1961, s. 44-73], T.A.Jdankonun “*Qaraqalpaqlar*” adlı əsərlərində qaraqalpaqlar və onların dili müxtəlif səviyyələrdə araşdırılmışdır [Jdanko: 1964].

Türk dünyasında qaraqalpaqlarla bağlı araşdırmalara, qaraqalpaq dilinin tədqiqinə daha çox 1990-cı illərdən sonra başlamışdır söyləsək yanılmazıq.

Türk dilləri kontekstində qaraqalpaq dilinin leksikasi: Qaraqalpaq türkcəsinin lüğət tərkibini öyrənən və dilçiliyin bir qolu olan leksikoqrafiya XX əsrin ikinci yarısında formalaşmağa başlamışdır. Bir elm sahəsi olaraq qısa inkişaf dövrünə baxmayaraq, lüğət tərkibinin kökləri qədim dövrlərə gedib çıxır, çünki qaraqalpaq dilinin lüğət tərkibinin təşəkkülü ümumtürk leksikasının və leksikoqrafiyasının inkişaf tarixi ilə qırılmaz şəkildə bağlıdır. Müasir qaraqalpaq ədəbi dilinin leksik tədqiqinə başlamazdan əvvəl onun elmi baxımdan nə dərəcədə tədqiq edildiyini göstərmək, bu sahələrdə işlənmiş əsərlərin qısa təsvirini vermək lazımdır. Bunun üçün qaraqalpaq ədəbi dilinin lüğət tərkibinin öyrənilmə və tədqiqi tarixinə müxtəsər bir nəzər salmaq kifayətdir. Qaraqalpaq dili tarix boyu ictimai-siyasi inkişafın vəziyyətinə, mədəni-mənəvi mühitin şərtlərinə uyğun olaraq formalaşmış, püxtələşmiş, milli dil və ədəbi dil səviyyəsinə yüksəlmişdir. Bu gün qaraqalpaq ədəbi dili lüğət tərkibinə, qrammatik quruluşuna, üslub zənginliyinə görə yetkin türk dillərindən birinə çevrilmişdir. Bu, dövlətçilik ənənələrinin yenidən bərpası və siyasi hegemonluğun müəyyən qədər yumşalması ilə bağlıdır. Qaraqalpaq dilinin ilk araşdırıcılarından olan N.A.Baskakovun fikrincə, bu dil türk dilləri qrupunda ən az öyrənilən dillərdən biri olmuşdur [Baskakov: 1951, h. I, s. 9]. “Qaraqalpaq dilinin qrammatikasi” əsərində qaraqalpaq dilinin fonetikasi, qrammatikasi haqqında məlumat verməklə yanaşı, onun lüğət tərkibindən də danışır. N.A.Baskakov qeyd edir ki, bu dildə də ərəb və fars dillərinə aid elementlər nəzərə çarpır. Bu əsər qaraqalpaq dilinin ilk qrammatikasi kimi elmi və praktiki baxımdan böyük əhəmiyyət daşıyır.

Dilin söz varlığı dedikdə “*Lüğət tərkibi, lüğət, söz ehtiyatı, kəlmə ehtiyatı, söz dağarcığı kimi fərqli terminlərlə rast gəlinən lüğət tərkibi geniş şəkildə nəzərdən*

keçirildikdə deyimlər, terminlər, atalar sözləri kimi sahələri də əhatə edir” [Şahin: 2006, s.123] *ki, bütün bu vahidlər insan təfəkkürünün, insanın fikri ifadə etmə bacarığının nəticəsi olaraq meydana çıxır. Deməli, biz lüğət tərkibi, söz ehtiyatı dedikdə bütünlükdə dilin söz varlığını, yəni lüğət tərkibinin zənginliyini nəzərdə tuturuq. İstənilən dildə işlənən sözlər həmin dilin lüğət tərkibini, yəni dilin leksik sistemini təşkil edir. Demək olar ki, hər bir dilin lüğət tərkibi diaxronik və sinxron oriyentasiyada nəzərdən keçirildiyi üçün iki istiqamətdə öyrənilir: 1) dili yaradan xalqın tarixi fonunda tarixi leksika baxımdan; 2) leksik sisteminin müasir vəziyyəti baxımından.*

Dilin lüğət tərkibinə daxil olan sözlər müstəqil leksik vahid kimi öz xüsusiyyətə, tematikasına, leksik-semantik mənzərəsinə, quruluşuna, tarixi mənşəyinə, ekspressiv-üslubi cəhətlərinə, derivasiyasına görə qruplaşdırılır və tədqiq edilir. Qaraqalpaq dilinin leksik tərkibinə dildə hazır formada işlənən frazeoloji söz birləşmələri də daxildir ki, bu vahidlər, onların xarakterik xüsusiyyətləri leksikologiyasının tərkib hissəsi olan frazeologiya şöbəsinə tədqiq edilir.

Bütün türk dillərində olduğu kimi müasir qaraqalpaq ədəbi dilinin lüğət tərkibindəki bütün sözlərin heç də hamısı semantik yükə malik deyil, yəni lüğəvi olaraq heç bir mənə ifadə etmir. Nümunələrə nəzər salaq:

1. *Kala - qala, aul-aul, kızıl, sarı və s.*
2. *Xəm, uşın, menen, arkalı, tuyralı və s.*

Birinci sıradakı bütün sözlərin öz dəqiq semantikasi və lüğəvi mənası var. İstənilən obyekt, işarəni mənə cəhətdən şərh edə bilirlər. İkinci sətirdəki sözlərə gəlincə, ayrı-ayrı sözlər təyinedici funksiya daşdığından onlar lüğəvi mənə daşımır, semantik-qrammatik məzmunu uyğun olaraq ünsiyyət kontekstində müstəqil leksik-semantik funksionallıq kəsb edən sözləri əlaqələndirməyə xidmət edir.

Bu mənada qaraqalpaq dilinin lüğət tərkibindəki sözləri iki qrupa ayıra bilərik: Birinci qrupa dəqiq semantikasi olan sözlər, ikinci qrupa isə dəqiq semantik mənası olmayan sözlər daxildir. Qaraqalpaq dilində dəqiq semantik yükü olan sözləri müstəqil mənəli sözlər, dəqiq semantikasi olmayan sözləri isə köməkçi sözlər adlandırmaq olar. Qeyd etmək lazımdır ki, qaraqalpaq cəmiyyətində baş verən yeniliklər, elm-texnikanın, mədəniyyət və iqtisadiyyatın inkişafı, qaraqalpaq ədəbi dilinin ictimai-mədəni funksionallığının genişlənməsi yeni sözlərin əmələ gəlməsinə təkan verdiyi kimi, müxtəlif sahələrə aid terminlərin də yaranmasını təmin etmişdir.

Qaraqalpaq dilinin leksikasında digər türk dillərində işlənən ümumtürk mənşəli sözlər öz ilkin ortaq mənalarını qorumasına baxmayaraq, bəzi məqamlarda fərqli semantikalarda özünü göstərir. Məsələn, “qız” sözü bütün türk dillərində, eləcə də qaraqalpaq dilində eyni mənəni ifadə etsə də, tuva dilində “qadın” mənəsindədir. Həmçinin qaraqalpaqçada “jasıq” şəklində olan söz altay, qazax, qırğız, tatar, başqırd, türkmən dillərində qaraqalpaq dilindəki kimi ayıp, qınaq, nöqsan, Azərbaycan, kumık, noqay dillərində isə bədbəxt, günahkar, yazıq, kədərli mənəsində işlənir.

Qaraqalpaq lüğət tərkibində türk dilləri üçün ortaq sözlər yer alır və lüğətin zənginləşməsində mühüm rol oynayır. Onlar həm tarixi mənşəyinə, həm də canlı xalq danışıq dilində, məişətdə və ədəbi dildə istifadəsinə görə çağdaş qaraqalpaq ədəbi dilinin leksikasında mühüm sözlər qatını təşkil edir.

Hər bir dilin lüğət tərkibini istifadə dairəsinə görə iki qrupa ayırmaq olar. Bunlardan birincisi bütün qaraqalpaq dilində danışanlar üçün ortaq səciyyə daşıyan ümumxalq leksik qatını təşkil edən sözlər qrupu; ikincisi isə ayrı-ayrı bölgə, peşə və ya sosial statusla bağlı məhdud tətbiq sahəsi baxımından söz ehtiyatıdır. Qədim türk dilinin varisləri olan müasir türk dilləri böyük tarixi inkişaf yolu keçmiş, müxtəlif məfhumları, anlayışları adlandırmaq üçün zəngin lüğət ehtiyatına malik dillər-dəndir. Dil xüsusiyyətlərindəki müxtəlifliyə görə qruplaşan türk dillərinin lüğət tərkibi həm eyni dil ailəsinə daxil olan dillərlə, həm də qonşu və yaxın dillərlə əlaqəli, müayisəli şəkildə və praktik metodlarla öyrənilməlidir. Çünki hər bir dil öz tarixi inkişafı boyunca bir çox dildaxili və dilxarici təsirlərin altında böyük bir yol qət edir. Türk dillərinin bir-birindən diferensiasiyasına qədər olan dövrün ortaq lüğət ehtiyatının böyük hissəsi müasir türk dillərinin leksikasında öz varlığını qoruyub saxlamaqdadır. Dillərin müxtəlif siyasi-iqtisadi, sosial-mədəni, coğrafi səbəblərdən ayrılması milli dillərin yaranmasına təkan verdiyi kimi, lüğət tərkibində də fərqliliklərin meydana çıxmasına rəvac vermişdir. Mahiyyət, məzmun, forma, mənşə, funksionallıq, aktivlik kimi əlamətlər sözləri müəyyən sferalarda birləşdirir. Mədəni, əqli, məntiqi təfəkkürün məhsulu olan müxtəlif mənalı sözlər, məfhumlar konseptlərdə, konseptlər isə konseptosferdə birləşir. Z.Əliyeva, N.F.Alefirenkonun fikirlərinə istinadən hər bir milli dilin konseptlərinin xalqın mədəniyyətini, mənəvi-əxlaqi qanunlarını, ənənələrini, başqa xalqlara münasibəti, dini mənsubiyyəti, həqiqət anlayışı və s.-ni özündə ehtiva etdiyini yazır [Əliyeva: 2022, s. 21]. Bu mənada qaraqalpaq türkcəsinin ümumişlək leksikasını tematik olaraq qruplaşdırdığımız təqdirdə, həm qədim türk dili, həm də müasir türk dilləri ilə ortaq olan bir çox sözləri görmək mümkündür.

1. Qohumluq, əqrəbəliq bildirən sözlər: *ağa – ata, böyük qardaş; apa; ata; əje – bacı; əkə - qardaş; əmeki – qohum; baja – bacanaq; biybi-bibi, xanım; dayı; hayal – əyal, evli qadın; ğardaş – qardaş; abısın – elti* və s. [QTS: 2020];

2. Orqan, əza adı bildirən sözlər: *avız – ağız, aya – ovuc içi; ayaq; bet- bət-bəniz; büyrek – böyrək, erin – dodaq; bəden – bədən; til – dil* və s. [QTS: 2020];

3. Əlamət-keyfiyyət bildirən sözlər: *esen – sağ, anşan – asan; aşküz – acgöz; abad; eser- dəli, arıq; avır – ağır; gədəy – yoxsul, fağır (gədə); issı – isti; igri - ayri; jaqsı – yaxşı; qalpq – qəlp, saxta; günakar – günahkar* və s. [QTS: 2020];

4. Əşya-ələt adları: *elgezer -ələk; digirman – dəyirman; dəp – dəf; düsturxan – dəstarxan/süfrə; dastıq – yastıq; fonar – fənər; giləm – kilim; jam – şam, qayıs – kəmə*r və s. [QTS: 2020];

5. Mövsüm, astronomik mənalı sözlər: *alabəhər – bahar; Jaz – yaz; güz – payız, Kün – Günəş, juldız - ulduz* və s. [QTS: 2020];

6. Heyvan adları: *aqrab* - *əqrəb*; *ərvana* - *bol südlü dəvə növü*; *gübələk* - *kəpənək*; *böri* - *qurd*; *ğaşır* - *qatur*; *ğırs* - *aslan*, *jayran* - *ceyran*; *iyt* - *it*; *harrə-arı*, *kəptər* - *kəbutər*, *göyərçin* və s. [QTS: 2020];

7. Meyvə, ağac, bitki adları: *alma*; *ağac*; *başşınar* - *bəyçinar*; *köknar* - *küknar*; *kiyikotu-kəkotu*, *ğarpıs* - *qarpız*; *nar* və s. [QTS: 2020];

8. Yemək adları: *alva* - *halva*; *as-suv* - *yemək-içmək*; *azıq* - *azuqə*; *xorək* - *xörək*, *yemək* və s. [QTS: 2020];

9. Dini mənalı sözlər: *Alla* - *Allah*, *ilay* - *İlahi*, *dozaq* - *cəhənnəm*; *hür* - *huri*; *ğulman* - *qılman*; *duva* - *dua*; *işqi* - *eşq*; *hurəy* - *can*, *ruh*; *jənnət* - *cənnət* və s. [QTS: 2020];

10. İş, hal, hərəkət bildirən sözlər: *enbəklemek* - *iməkləmək*; *esitmek* - *eşitmək*; *jarmaq* - *yarmaq*, *ayırmaq*; *kengeşmek* - *məsləhətləşmək*; *körmək* - *görmək*; *körsetmek* - *göstərmək*; *aldamaq* - *aldatmaq*; *baylamaq* - *bağlamaq*; *boşamaq* - *azad olmaq*, *qurtulmaq*; *dabırlamaq* - *yüksək səslə danışmaq*; *dərpənmək* - *tərpənmək*; *aşmaq* - *açmaq* və s. [QTS: 2020].

Ümumixalq leksikasına daxil olan bu sözlər bölgəyə, peşəyə, sosial mövqeyə aid leksik vahidlərdən fərqlənir. Bura ünsiyyət və gündəlik əlaqələr zəminində işlənən, xalqın əksəriyyəti üçün ümumi olan, bütün əhali tərəfindən qəbul edilən, dilin daxili qaydalarına uyğun formalaşan leksik vahidlər daxildir. Ümumixalq leksikası ədəbi dilin lüğət tərkibinin zənginliyini göstərir. Dilin lüğət tərkibi bu qat əsasında təşkil olur və ona uyğun olaraq inkişaf edir. Ədəbi dilin leksik vahidləri ümumixalq leksikasını təşkil edir. Onun tərkibində çoxmənalı ayrı-ayrı sözlər, arxaizmlər, tarixi sözlər, neologizmlər, frazeoloji söz birləşmələri və digər ümumişlək xarakterli sözlər vardır. “*Dil struktur vahidi*” [Əsgərov:2011, s.101-103] olan sözlər informasiya ötürücüsü olmaqla yarandığı dövrün, mənsub olduğu xalqın və coğrafiyanın, mədəni-ictimai, siyasi mühitin ən dəqiq aynasıdır. Qədim türk tarixinin, qədim türkün yaşam tərzinin, daxili aləminin, maddi və mənəvi dünyasının, müxtəlif aspektlərdəki münasibətlərinin, sosial-siyasi, rəsmi-mülki, hüquqi, dünyəvi və dini inanclarının və görüşlərinin əks olunduğu ilkin qaynaqlar, mənbələr olan qədim türk yazılı abidələri, bu abidələrin yazıldığı qədim türkçənin leksikası öz zəngin, rəngarəng, multikulturoloji və multidisiplinar mənzərəsi ilə seçilir.

Qaraqalpaq türkcəsinin leksik sisteminin tematik mənzərəsi göstərir ki, qaraqalpaq türkcəsinin leksik sistemi də ümumtürk dilinin söz xəzinəsindən yararlanmışdır. Qaraqalpaq dilinin lüğət tərkibi cəmiyyətin, xalqın və coğrafiyanın rənglərini əks etdirən zəngin bir xəzinəyə sahibdir. Bu xəzinə türkün minilliklərin kölgəsində təşəkkül edən, formalaşan və inkişaf edən lüğət tərkibinin əsasında qurulmuşdur və inkişaf etmişdir. Əlbəttə ki, coğrafi mövqə, fərqli dil qruplarının olması və fərqli ictimai-siyasi konyuktura, mədəni-iqtisadi təbəddülatlar dilin ən çox təsirə məruz qalan leksikasında fərqlərin meydana çıxmasına səbəb olur. Lakin bu fərqliliyin özündə belə müəyyən bir kolorit, müəyyən bir nizam və özünəməxsusluq vardır. Lüğət tərkibi, qaraqalpaq dilinin bütün qanun-qaydalarına, normalarına tabe olduğu kimi, türk dilləri ailəsinin ümumi qanunlarını da özündə əks etdirir, bu

qanunlar çərçivəsində zənginləşir və genişlənir. Bu mənada ümumtürk xarakter daşıyan, hətta alınma söz qatı baxımında belə digər türk dilləri ilə bənzərlik nümayiş etdirən qaraqalpaq dilinin leksikası əsasən türk mənşəli szölərdən ibarətdir və bu xəzinəyə daxil olan sözlər uzun əsrlərin, böyük tarixin, inkişafın nəticəsi olaraq ümumxalq səviyyə kəsb edir, xalqın mədəniyyətinin, həyat tərzinin, dünyagörüşünün, siyasi və ictimai fikir tarixinin öyənilməsində böyük əhəmiyyətə malikdir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Əliyeva, Z.M. Dil sisteminin konseptuallaşma və kateqoriyalaşma problemləri / Z.M. Əliyeva. – Bakı: Zərdabi NƏŞR MMC, – 2022. – 320 s.

2. Əsgərov, M.B. Linqvopsixologiya və ya dilin psixologiyası / M.B. Əsgərov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2011. – 308 s.

3. Quliyeva, Q.V. Qaraqalpaq dilinin leksikası // Türk dillərinin müqayisəli leksikası. 2024, 1024 s.

4. Şahin, H. Terimlerin Genel Dile Yansımalarına Dair Bazı Gözlemler // – Nevşehir: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, – 2006. 1 (20), – s.123-129.

5. Taşağıl, A. Karakalpaklar. Orta Asya'da yaşayan bir Türk topluluğu. İslam Ansiklopedisi. Türkiye Diyanet İşleri Bakanlığı. Cilt 24. İstanbul, 2001, s. 426-427, s.426

6. Uyğur, C.V. Karakalpak Türkçesi Sözlüğü. TDK Yayınları, 2020, 654 s.

7. Yılmaz, S. Karakalpak Türkleri Tarihi: XVI-XX. Yüzyıllarda. TTK Yayınları, Ankara, 2006, XV+221 s., s. XIII.

8. Баскаков, Н. А. Каракалпакский язык I. (Тексты и словарь). Москва, 1951, 408 с.

9. Баскаков, Н. А. Каракалпакский язык II. Фонетика и морфология, часть I. (Части речи и словообразование). Москва – 1952, 542 с.

10. Баскаков, Н.А. Краткая грамматика каракалпакского языка. Турткул, 1930.

11. Бердимуратов, Е. Хəzirgi заман каракалпак тили. (Лексикология). Нокис, Билим, 1994, 188 с.

12. Бердимуратов, Е., Деулетов А. Хезирги Каракалпак тили. «Каракалпакстан» - 1979, 346 с.

13. Жданко, Т.А. Каракалпаки (Основные проблемы этнической истории и этнографии). М., 1964.

14. Насыров, Д.С. Становление каракалпакского общенародного разговорного языка и его диалектного система. Автор. дис. докт. филол. наук. Нукус, 1976. 400 с.

THE THEMATIC LEXICON OF THE KARAKALPAK LANGUAGE IN THE CONTEXT OF TURKIC LANGUAGES

ABSTRACT

Karakalpaks are a community that emerged as a result of the mixing of Turkish tribes such as Oghuz, Kipchak and Pechenek in the VI century. It is known that while the Oghuzs spread to Anatolia and the Middle East through Iran under the leadership of the Seljuks, some of the Karakalpaks joined them, but the majority remained around the Aral lake. The Karakalpaks were formed from the concentration of the Oghuz, Pecheneg and Kipchak tribes and became a single nation in the 15th-16th centuries. Some sources mention that the name "karakalpak" was given to them by the Slavs. The sources written about the

Karakalpak Turks can be grouped according to their content and form in Russian, Turkish, Persian, English and French.

Karakalpak Turkish is the official language of the Republic of Karakalpakstan. The Karakalpak language belongs to the Kipchak subgroup of Turkic languages. Lexicology and lexicography as a branch of Karakalpak linguistics began to form in the second half of the last century. Despite its short development period, its roots go back to ancient times. Because the formation of the Karakalpak dictionary is inextricably linked with the development history of all-Turkic lexicology.

Keywords: *Turkic languages, Karakalpak Turkish, common words, terms, borrowing words.*

ТЕМАТИЧЕСКАЯ ЛЕКСИКА КАРАКАЛПАКСКОГО ЯЗЫКА В КОНТЕКСТЕ ТЮРКСКИХ ЯЗЫКОВ РЕЗЮМЕ

Этногенез каракалпакских тюрков, сформировавшихся в результате этнического взаимодействия и смешения таких тюркских племён, как огузы, кипчаки и печенеги, восходит к VI веку. В период Сельджукской империи, когда огузские племена через территорию Ирана начали активно распространяться в Анатолии и на Ближнем Востоке, часть каракалпаков примкнула к ним, однако основная масса осталась в районе Приаралья. В процессе консолидации огузских, кипчакских и печенежских племён к XV–XVI векам каракалпаки оформились как единый народ. В ряде исторических источников отмечается, что этноним «каракалпак» был присвоен им славянскими народами. Источники, посвящённые каракалпакским тюркам, могут быть классифицированы по содержанию и форме на русскоязычные, тюркоязычные, персоязычные, англоязычные и франкоязычные группы. Такой подход позволяет выявить особенности восприятия и отражения этнокультурной истории каракалпаков в различных научных и лингвокультурных традициях.

Каракалпакский язык является государственным языком Республики Каракалпакстан и входит в кыпчакскую подгруппу тюркских языков. Лексикология и лексикография как самостоятельные отрасли каракалпакского языкознания начали формироваться во второй половине XX века. Несмотря на относительно короткий период институционального развития, их корни уходят в глубокую древность, поскольку становление каракалпакской лексикографии тесно связано с историей развития общетюркской лексикологии и общей эволюцией тюркского языкового пространства. Таким образом, изучение каракалпакского языка и его лексикографической традиции представляет не только региональный, но и общетюркский научный интерес, позволяя проследить процессы взаимодействия, интеграции и типологического сходства в системе тюркских языков.

Ключевые слова: *тюркские языки, каракалпакский язык, общеупотребительные слова, термины, заимствованные.*